

10.33537/sobild.2020.11.1.4

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 31-10-2019
Kabul edildiği tarih: 25-12-2019
Yayınlanma tarihi: 31.01.2020

Article Info

Date submitted: 31-10-2019
Date accepted: 25-12-2019
Date published: 31.01.2020

19. YÜZYILA ÂİT SEYAHATNÂME VE GRAVÜRLERDE TRABZON KENTİ VE KONUTLARA İLİŞKİN BAZI TESBİTLER

SOME DETERMINATIONS ON TRABZON CITY AND ITS DWELLINGS IN THE TRAVELOGUES AND ENGRAVINGS FROM 19th CENTURY

Ela YILMAZ

Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, elayilmazela@gmail.com

Anahtar sözcükler

Seyahatnâme, gravür, trabzon kenti, konut

Keywords

Travelogues, engraving, trabzon city, dwelling

Öz

19. yüzyılın sonlarına kadar “Seyahat, Seyahatnâme ve Gravür” kavramları bir yönüyle, yeni ülkelere ve kentlere doğru yol alan seyyahları ve onların gördüklerini başkalarına aktardıkları notları ifade etmektedir. Fakat diğer yönüyle de, kendi tanıklıklarını başkalarının gözünde de canlandırabilmelerini sağlayan görsel kaynakları tanımlamıştır. Batı dünyasının Osmanlı coğrafyasına bakışının da değiştiği 19. yüzyılda yazılmış seyahatnâme ve gravürlerden yararlanılarak, kentlere ilişkin önemli çıkarımlar günümüzde yapılabilmektedir. Trabzon Kenti özelinde kent ve konuta ilişkin görsel belgeler üzerinden yaptığımız bazı tesbitler, kısmi de olsa Osmanlı dönemi kent ve konutlarına yönelik bir algı yaratabilmektedir. Önemli bir liman kenti olan Trabzon kentine ilişkin irdelenen seyahatnâmeler, sadece sanat ve mimarlık tarihimiz için değil, aynı zamanda kültür tarihimiz için önem teşkil etmektedir.

Abstract

Until the end of the 19th century, the concepts of “Travel, Travelogues and Engraving”, in a sense, refer to the travellers travelling to new countries and cities and the notes they convey to others. On the other hand, however, they identified visual sources that allowed them to visualize their testimonies in the eyes of others. Today important inferences regarding the cities can be made by means of the travelogues and engravings written in the 19th century in which the view of the Western world towards the Ottoman geography also changed. Some of the determinations we have made over the visual documents related to the city and the dwellings, especially the city of Trabzon, can create a perception towards the cities and dwellings of the Ottoman period. The Travelogues on Trabzon, an important port city, are of importance not only for our history of art and architecture, but for our cultural history as well.

Konumu dolayısıyla, Antik çağlardan itibaren değişik uygarlıkların egemenliği altında, giderek uluslararası bir ticaret¹ merkezine dönüşen ve bu nedenle *kozmpolit* sayılabilecek bir kültürel kimlik kazanan Trabzon, Orta Asya ve Hint yarımadasının İran üzerinden gelen mallarının İstanbul'a ve İstanbul'dan da Avrupa ve Akdeniz'e ulaştırıldığı önemli bir liman kenti vasfını tarih boyunca korumuştur. Elverişli limanı, Trabzon'un önemi, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar artarak devam etmiş ve onu çok bilinen bir liman-kent haline getirmiştir². Bu bağlamda ulaşım kolaylığı kadar, 19. yüzyılda bazı ülkelerin³ kentte konsolosluk açmalarının da, birçok seyyahın Trabzon'a gelmesini sağladığına işaret edilebilir. Nitekim, pek çok seyyah ve konsolosun notlarından da anlaşıldığı üzere⁴, anılan yüzyılda artan ticarî faaliyetler, kentin fizikî yapısına da yansımıştır. Bu dönemde, kentte kayda değer çok büyük bir afetin⁵ olmaması, kentin fizikî gelişiminin yüzyılın sonuna kadar korunarak devam etmesini sağlamıştır.

1813 yılında Trabzon'a gelen John Macdonald Kinneir'in notları arasında, konutların yapı malzemelerine ilişkin açıklayıcı bir kısa tasvir yer alır; öyle anlaşılıyor ki, "...evler çoğunlukla küçük kırmızı kiremit çatılı, taş ve kireçten oluşturulmuş..."tu (Kinneir, 2006: 338).

¹ Trabzon'un kuruluşu ve ticaret sayesinde kaydettiği gelişmelere ilişkin ayrıntı bilgi için; (Öksüz, 2006: 211-216).

² 1774'de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki hâkimiyeti zayıflamış ve Ruslar Karadeniz'de dolaşım hakkını elde etmişlerdir. 19. yüzyılın başında Avusturya, İngiltere ve Fransa'ya da ticarî imtiyazlar tanınmış; özellikle 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşmasıyla, Osmanlı Devleti, Karadeniz'deki limanlarını yabancı gemilere açmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde Süveyş Kanalı'nın açılması kadar, Rusların yaptığı Poti-Tiflis demiryolunun tamamlanması da, Trabzon ve limanın uluslararası önemini azaltmıştır (Demircioğlu, 2004: 95, 98).

³ Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Fransa ve İtalya'nın Trabzon'da konsolosluk açtıkları bilinmektedir (Demircioğlu, 2004: 96, 99-101).

⁴ 1850 yılında kente gelen Frederick Walpole, yeni binalar ile inşaatların, kazançlı ticareti ve bunun sonucu olarak da zenginliği gösterdiğine değinir (bknz: F. Walpole, **The Ansayrii and the Assassins: With Travels in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh**, Vol. II, London, 1851, s. 225-226), 1857 yılında, İngiliz Konsolosu George Alex Stevens da, Trabzon'un bölgesel olarak büyük bir maddi gelişim gösterdiğine, her gün binaların yükseldiğine ve kentin sınırlarının önemli ölçüde büyüdüğüne işaret eder (Yılmaz, 2009: 375-376).

⁵ Buna karşılık, 1862 yılı sonunda, Trabzon Hükümet Konağı'nın alt katında bulunan hapisanede yangın çıktığı, Hükümet Konağı ve birkaç dükkân ile bir medresenin harap olduğu ve anılan yangında bazı mahallelerin de zarar gördüğü bilinmektedir (Yazıcı, 2008: 950).

Buna karşılık, yüzyılın ikinci çeyreğinde Trabzon'a geldiği bilinen Charles Texier'nin anlatımları, kent fizikine ilişkin daha bütüncül ayrıntılar verir: "... Trabzon şehrinin şimdiki şekli ile birçok eski şehrin yapısı arasında çok fark vardır. Gerçekte şehrin alçak kısmındaki surları, dört köşeli düzenli bir şekildedir; fakat en yüksek olan güney kısmında ve sarayların bulunduğu tarafta, büyük bir mahalle meydana gelmiştir. Şehrin bu kısmındaki surlar, kayaların iniş çıkışlarını izler ve kalesi, en yüksek noktayı işgal eder... Şehir tamamen denizin kenarındadır" (Texier, 2002: 154-156).

Texier'nin kitabında, sur içi yerleşme ile *Moloz* semtini gösterdiği anlaşılan gravürde (Görsel 1), anıtsal yapıların çevresinde ve kayalıklar üzerine inşa edilmiş; dışa doğru çıkmaları olan, iki katlı ve kırma çatılı konutlar görülmektedir. Sur içi yerleşmesini oluşturan konutların, *Moloz* semtindekilerden yoğun bir kentsel mekân oluşturduğu ve daha kalabalık bir nüfusu barındırdığı tesbit edilebilmektedir⁶. Söz konusu gravürde, sur içinde ve konutlar arasında görülen kulenin, 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin *Kule Hisar* (Dağlı, 2011: 102-108) olarak bahsettiği ve İçkale'ye adını veren bina olması muhtemeldir.

⁶ Bazı seyyahlar, kent nüfusuna ilişkin bilgiler de vermiştir. Örneğin, J. M. Kinneir, Trabzon'un Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Gürcüler, Megreller, Çerkezler ve Tatarlardan oluşan 15000 kişiyi barındırdığını (Kinneir, 1818: 341); C. Texier, şehrin 8000 hâne kadar tahmin edildiğini; bunların 500 Ermeni, 1500 kadarı Rum ve 6000'inin Türk olduğunu, Hıristiyanların sekiz, Türklerin 28 mahalle oluşturduğunu, halkın anlattığına göre Sultan Ahmet döneminde, Trabzon'da 18000 hâne olduğunu (Texier, 2002: 159); V. Fontainer, Trabzon'da 60000 kişinin bulunduğunu, yaklaşık 700-800 Hıristiyanın hâlâ burada yaşadığını, bu kişilerin tepenin denize doğru uzanan ayrı bir yamacında oturduğunu (Kayaoğlu vd., 1997: 245); K. Koch, Trabzon'un 6000 evi ve 30000 sakininin bulunduğunu, bunlardan yalnızca 1500'ü Ermeni, 1000'i Rum ve 300'ünün İtalyan menşeli olduğunu, kentin güzel ve büyük görüldüğünü (Usta, 1999: 121-122); J. P. Fallmerayer, Başpiskopos Kontontinos tarafından onaylanmış tahminlere göre, Trabzon'un her derecede ve her büyüklükte aşağı yukarı 5800 tane evi ve aynı şekilde bu sayıda ailesi bulunduğunu, bunun en çok 30000 ile 33000 yaşayan nüfus olabileceğini, Bu 5800 ailenin içinde, Franklar dâhil, Ermeni Katoliklerin payı, 98'i geçmediğini, Roma ve Bizans'tan ayrılan milliyetçi Ermenilerin payının takriben 300, Bizans Yunanlılarının payı 400'ün biraz üzerinde, Türklerin payı ise 5000 dolayında olduğunu, Edirne Antlaşması ile Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden göç edenlerle Türk nüfusunun Trabzon'da başlangıçta önemli artış gösterdiğini, ancak bu sayının tekrar azaldığını, çünkü göçmenler, yerli dindaşlarının çekememezliğini, sultanın vergilerini, askere almasını ve şu anda Trabzon'da istenen eski Türk taşkınlığının köreltilmesini, inançsız ama akıllı ve insanî özüllere karşı daha merhametli olan Moskofların egemenliğinden çok daha katlanılmaz bulduklarını (Fallmerayer, 2002: 54 -55); J. von Minutoli, şehrin nüfusunun, çoğunluğu Müslüman olmak üzere 30000 kişinin yaşadığını, Hıristiyanlar arasında Bizanslıların soyundan gelen Rumların birinci sırayı aldığını (Pınar, 1998: 115); T. Deyrolle, Trabzon'da 40000 kişinin yaşadığını (Deyrolle, Tarihsiz: 15); H. C. Barkley, Trabzon'un nüfusunun 37000 olduğunu ve bunların üçte ikisini Müslümanların oluşturduğunu (Barkley, 2007: 250-251) belirtirler.

GÖRSEL 1: Trabzon (C. Texier'den)

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Trabzon'a gelen bir diğer seyyah, doğa bilimci Victor Fontainer'in, "Kimi özel evler, saldırıya uğrayan ev sahibinin kolayca kaçabilmesine imkân sağlayan gizli geçitlerle birbirine bağlıdır. Kentin çevresi ise hayal edilmesi güç güzelliklerle doludur" (Kayaoğlu, vd., 1997: 245) diye tanımladığı konutlar ve bunlarda olduğu söylenen *gizli geçitlerin*, kentin bütünündeki diğer konutlar için de sözkonusu edilip edilemeyeceği tartışmalıdır.

Aynı dönemde kente gelen seyyahlardan biri olan botanikçi/doktor Karl Koch'un konutlara ve kente ilişkin ayrıntılı gözlemleri son derece önemlidir: "Bütün şarkta Trabzon'dan başka böyle hoş bir görüntü sunan başka bir şehir görmedim. Mağrur padişah saray evlerinin ve birbiri üzerine karmakarışık yığılmış taş yığınların ortasından bakıldığında, insan burada ilk kez samimi ve düzenli bir şekilde muhafaza edilmiş bir şehir görüyor. ...Ev düzenlerini katı kaideler belirler. Selamlığı da dâhil hiçbir ev sokak tarafına inşa edilmez. Bilâkis arkada daha çok bahçeye benzer bir avlu içinde yüksek sokak duvarlarının karşı tarafında bulunur. Ev, avlu dışından gelebilecek olası bakışlardan uzak olmalıdır. Zemin katta çiftlik odaları ve sıcak yaz günleri için bir veya daha çok serin odaları bulunan Trabzon'un varoş evleri, bir zemin ve normal kattan oluşur ve çok az istisnalar dışında birbirinin aynıdır. Dış tarafta tahta bir merdiven avlu tarafında bulunan bir veya iki tarafa açılan bir koridora ulaşır. Ve buranın genişliği, ailenin günün bir kısmını geçirmesi için yeterlidir. Avlu bahçeye benzer. Ağaç ve fundalıkla bezenmişse, aileye yılın sıcak günlerinde gece ve gündüz dinlenme yeri vazifesi görür. Aile, genelde ortada, kimi zaman da kıyıda uzun dallı ceviz ağacı, zeytin ve sidre eriğinin ferahlatıcı gölgesinin altında istirahat eder. Bazen de bunun yerini çitlembik ağacı tutar. Küçük incir, nar, defne ve nadir güller genelde dış kenarda, özellikle de dış duvarda uzanır. Aile yılın üçte ikisini avluda geçirmesine rağmen çevresini güzelleştirmek için herhangi bir çaba

göstermez. Bir kere yetiştirilen ağaç kendiliğinden büyür. Kuruyan bir dalı kesmek için insan hiçbir emek sarf etmez ve diğerlerine zarar vermemek için basitçe kırar. Doğa her yerde çiçeklerle o kadar doludur ki, onlar bahçe biçimindeki avlularda boşuna aranırlar. Bazen karanfil, ... , ayçiçeği ve güzel kokulu reyhana tesadüf edilir. ...Bütün evler az ya da çok hoş bir yeşille çevrelenmiştir" (Usta, 1999: 118-119,121).

Seyyahın "Ev düzenlerini katı kaideler belirler" şeklinde tanımladığı ayrıntılar, kent fizliğini oluşturan konutlara ilişkin, âdeta kentsel bir düzen ve tasarımın varlığına işaret etmekle birlikte, bu tür bir fiziki düzenin, kaynağını *ebniye nizâmnamesi*'ne⁷ benzer yasal bir düzenlemenin ürünü olduğu yine de söylenemez. Öyle anlaşılıyor ki, sur içinin ürettiği *yaşama kültürü*, konutların, doğrudan sokakla değil, fakat yüksek duvarlarla çevrelenerek sokaktan yalıtılmış avluların gerisinde inşa edilmesini gerektirmiştir.

Yüzyılın ortalarına doğru, 1840 yılında Trabzon'a gelen tarihçi Jakob Philip Fallmerayer'in gözlemleri, kent panoramasını daha bütüncül tasvir edici niteliktedir. Bulunduğu tekneden kenti gören seyyaha göre (Trabzon) "...karmaşık ve plansız olarak uçurumların ve kayalıkların üzerine serpiştirilmiş, ötede beride sık ağaçlar arasından gri çatılarıyla dışarıya bakan evler deryası..."⁷; öylesine ki, kentte dolaşırken, az önce teknedeki farkına varamadığı bir ayrıntıyı da notları arasına katmaktan kendini alamaz: "yağmur, kırmızı kiremitli çatılarda hışırdıyor..." Kent içinde gezintisine devam eden seyyahın notları arasında, mekânlara ilişkin izlenimleri hayli gerçekçidir: "...dar ve kaba bir şekilde döşenmiş taş yollar, bahçelerin bulunduğu varoşların arasından her tarafa uzanıyor; solda yokuş yukarı evlerin, mısır tarlalarının ve bahçelerin bulunduğu teras biçimindeki ikinci bir meydana gidiliyor, sağdan aşağıya Yunan Senti'nin yamaç tarafından denize kadar iniliyor, düz

⁷ İlk olarak 1848 yılında yayınlanan Ebniye Nizamnamesi bir yönetmelikler bütünüdür. Yolların genişletilmesi, yangınlara yönelik çözümler bulmak ve kent dokusunun düzenlenmesine ilişkin hazırlanmıştır (Tekeli, 2005: 64-65).

gidince bahçe duvarlarının, kayalıkların, çarşıların ve birbirine geçmiş evler diyarının yanından geçip kale şehrine doğru ya da gerçek Trapezus'a gidiliyor" (Fallmerayer, 2002: 39, 44-45).

Notlarından da anlaşılıyor ki, seyyahın kalacağı yer, Katolik ve Ermeni tüccar Marimoğlu'nun konutuna komşu olacak şekilde daha önceden ayarlanmıştır. Bu bağlamda, onun, Marimoğlu'nun konutu ile etrafında yer alan konut ve sokaklara ilişkin gözlemleri, kentin 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki görünümünü açıklar niteliktedir: "Evin, Trabzon'daki bütün evler gibi, tekdüze cadde kenarından giden duvarı, önünden geçen kimselerin içerisini görmelerini engelliyordu. Çünkü burada, çarşılar hariç tutulursa, sokak, Avrupa şehirlerinde olduğu gibi doğrudan evlerin önlerinde değildir. Sokakla ev arasında boş, koridor biçiminde, altı ila on ayak yükseklikte duvarlar çevrilmiş. Evlerin etrafı bu duvarlarla çevrilerek izole edilmiş ve çimenli ya da döşenmiş avluların içinde su kuyularıyla ve ağaçlarıyla birlikte mahrem duruma getirilmişler. ...Normal olarak Trabzon sokaklarının genişliği altıyla sekiz ayağı geçmez, bazı yerlerde daha da dardır, ama bütün bakımsızlığına rağmen, istisnasız çok iyi malzemeyle döşenmiş ve her iki tarafta olmasa bile bir tarafında dar bir kaldırımla, donatılmıştır. Ortada daha alçaktan geçen ark şeklindeki yol, hamallar, yük hayvanları ve akan yağmur suları ya da çakıl taşları üzerinde ardı arkası kesilmeden hışırdayıp duran kaynak suları için öngörülmüştür. ...Kolhis'te insanlar bizdeki gibi simetriye ve dış mimariye önem vermiyorlar. Bakıp geçenler ne kadar çok iç karartıcı bir izlenim edinirlerse, mal sahibi için o denli iyidir. ...Kommenler çağında ve Batılı büyük ticarî trafiğin olduğu zamanlarda Trabzonlulara gerçi aynı üslup egemendi ve o zamandan beri sokaklar ne yön ne de ölçü bakımında değiştirildi; ama o zamanın evleri girişin üzerine iki üç kat yükselerek havadar ve daha gösterişliydi. Bugün ne kalede ne de bol ağaçlı dış şehirde birden fazla katı olan bina görülüyor; binalar çoğunlukla sadece zemin katından oluşmaktadır. ...Şehrin kendi konumu, inişli çıkışlı yamaçları, kayalık tümsekleri, dere yatakları taraça biçiminde yükselen düzlükleri gölgelikleri ve Karadeniz'den yukarı esen serinletici havası, Trabzon mimarisinin melankolik tekdüzeliği düşüncesine herhangi bir canlılık vermiyor" (Fallmerayer, 2002: 46-47).

Seyyah, Marimoğlu'nun eviyle ilgili olarak anlatımına, kimi zaman kentteki konutlara da değinerek devam eder: "...Etrafı duvarla çevrilmiş olan yerin muntazam, düz bir dikdörtgen olduğunu düşünün, buradan güney taraf ortadaki dar bir kapıyla cadde duvarına dönüyor, kuzey taraf Karadeniz'e bakıyor, sol ve sağ taraflar aynı şekilde duvarla, bitişikteki komşulara karşı kapatılmış. Dörtgenin kuzeydeki, denize dönük yarısı bahçedir, güney yarısındaki binalar o tarzda inşa edilmişler ki, girişin solundaki duvarda boş bir zemin kat, ikisinin arasındaki döşenmiş boşlukta etrafı mermerle çevrilmiş bir su kuyusuyla iki tane incir ağacı ve bir nar ağacı bulunuyor. İki girişi olan tahta çit, avluyu ağaçlı bahçeden ayırıyor. Sağdaki boş duran zemin kat oturmam için bana tahsis edildi; pencereleri delik deşik kâğıtla kaplı, iki küçük döşenmemiş odası bulunuyor, ama bunlar

serinletici deniz havasına dönüktü ve bahçenin gölgeli tarafına bakıyordu; bunun yanı sıra Trabzon için rahat döşenmiş genişçe bir salon, bu salonun camlı dört büyük penceresi... ...Trabzon'da ön cephesi düz bir ev bulmak zordur. Cephenin dörtte üçü aynı zamanda bütün çatı hizasıyla birlikte dik açılı bir biçimde bina hizasının üstünden öne doğru çıkıyor, bu sayede geniş, çoğunlukla kireç kaplama ve ince ağaç direkler üzerinde duran çatı çıkıntısı sayesinde odaların pencerelerinin önünde güneşe karşı korumalı havadar bir alan oluşuyor. Binanın Marimoğlu'nun evinde olduğu gibi bir de üst bölmesi varsa, o zaman bu gölgelik, çıkıntı ve direk ekonomisi kesintiye uğramadan aynı ölçülerde bir ya da daha fazla tarafta tekrarlanıyor ve mümkünse binayı çepeçevre dolandırıyor; bu düzenleme kısmen aydınlatılıp, serinlik vererek üst katın rengârenk halılarla döşenmiş odalarına özel bir çekicilik kazandırıyor" (Fallmerayer, 2002: 47-48).

Sokaklara ilişkin bilgilerde veren seyyahın anlatımlarına bakılırsa "...dönemeçli dar yollar, Amalfi'de ve Yafa'da olduğu gibi, Trabzonluların yukarıdaki dağıntık evlerine doğru her taraftan gidiyor. Ama kıyudaki taşlar, Yunanistan'ın Çimovasin'da ve Monembasya'sında olduğu gibi üzerleri kumlaşmış değil, süslü görünüyorlar" dı. Şiirsel betimlemeleriyle, kentin doğal güzelliklerinden etkilendiği anlaşılan seyyah "...Her yer mersin ağaçlarıyla dolu, karanfil ve nar ağaçlarıyla süslenmiş sarmaşıklar ve üzüm asmaları dolanmış, marsama(kekik) kokusu geliyor, her çatıdan incir ağacı fırlamış, zakkumlar ve defneler... dalgalar girdaplar yapıp sivri sarp kayalarda kırılıyordu. Dağların orman gölgelerinin üzerinden asılıp melankolik ışınlarını Karadeniz'in yüzeyine yansıttığı ve kıyudan yukarıya boğuk matlıkta, sadece deniz kenarında oturanların açıklayacağı o neşeli sessizlikteki, uzun titreşimlerle karaya sürüklenen dalgaların düzenli tekrarıyla çıkardığı hafif çağltilar" dan kendini alamamıştır; "Yerleşim yerlerinin kuruluşu için dik ya da yumuşak eğimli bayırlar, sarp çıkıntılar, kalçaları dar denize doğru uzanan toprak burunlar ya da belli taş ya da toprak paralelkenarlar seçilmiş ki buna sadece Küçük Asya'nın Karadeniz kıyısında rastlamak mümkündür" (Fallmerayer, 2002: 61)

Seyyahın konutlara ve kent fiziğine ilişkin gözlemlerine bakılırsa, konutlar duvarlarla çevrilerek, âdeta izole bir yaşam alanı oluşturulduğu gibi, konutların arka tarafında avlusu ve çeşit çeşit ağaçları olan bahçeleriyle, insanların da, yaşam alanlarını sokaktan soyutlayarak kendi dünyalarını yarattıkları anlaşılabilir.

Ressam, Jules Joseph Augustin Laurens'in 1847 yılına ait suluboya resminde (Görsel 2), Kemer kaya mahallesinde yer alan kilise ve çevresindeki konutlar görülmektedir. Temel olarak nitelendirilebilecek sur ve kaya formasyonları üzerine oturtulan konutlar, iki ya da üç katlı kârgir inşaatlardır. Kayalıklar üzerinde yamaca kurulu kentte, konutların arasında basamaklarla çıkılabilen dar ve uzun bir sokak dikkat çekicidir. Yine Laurens'a ait olduğu düşünülen⁸ bir gravürde (Görsel 3), Boztepe'nin yamaçlarından, limana doğru yönelen yoğun konut alanı tasvir edilmiştir. Gravürde sur içi

⁸ F. Mornand'ın *Tableau Historique, Politique et Pittoresque de la Turquie et de la Russie* (Paris 1854) adlı kitabından alınan gravürü kimin yaptığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, C. Nemlioğlu kitabında, eserin albümünde sol tarafta Laurens adının yazılı olduğunu belirtmekte ve sözkonusu gravürün onun

çalışmalarından biri olduğunu düşünmektedir (Nemlioğlu, 2005: 58).

yerleşmenin tümüyle konut alanına dönüştüğü görülmektedir. İki ya da üç katlı olmalarına bakılarak, malikâne olması muhtemel konutların, iki ya da dört yöne eğimli kırma çatıları ve önlerinde bahçeleri mevcuttur.

GÖRSEL 2: Trabzon ("Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu" adlı sergi kataloğundan)

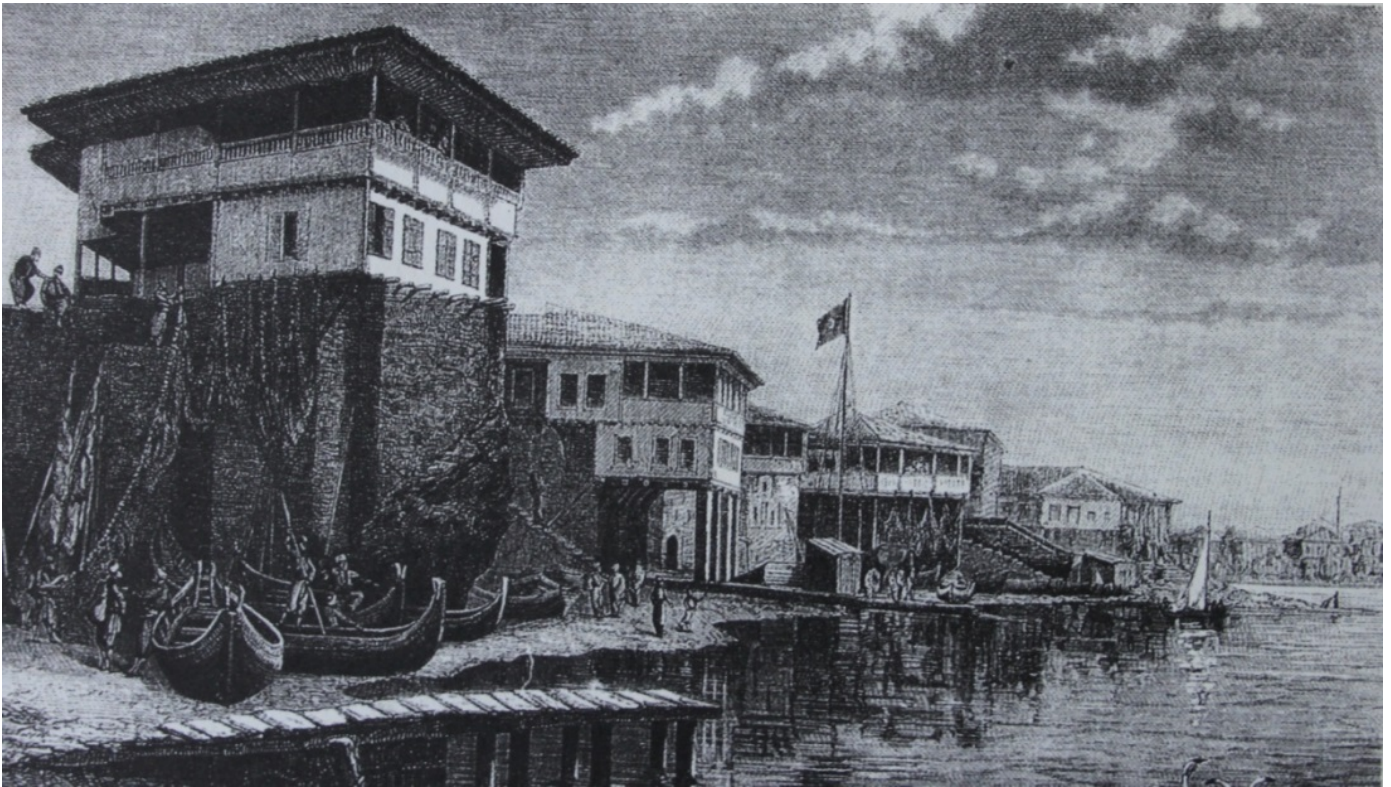

GÖRSEL 3: Trabzon (F. Mornand'dan)

1860 yılında kente gelen diplomat Julius von Minutoli'nin, benzetmeler yaparak anlattığı gözlemleri etkileyicidir: “Körfez boyunca bir dizi evler sıralanmıştı ve denizin hırçın dalgaları tarafından sürekli dövülüyorlardı. Evler, arka taraftaki yamaçta teras şeklinde yükseliyor ve Komnenoslara bir zamanlar başşehirlik yapmış bu şehri bir taç gibi süslüyorlardı...”. Seyyahın, konaklayacakları yere doğru giderken gördüklerini “...iki kayalık arasındaki dar ve pis yokuştan geçtik. ...denize inen kayalıklarla çevrili sokaklar hiç de güzel değil. Burada, çeşitli yükseklikteki duvarların çevrelediği bir sokaktan yana açılan bir kapıdan bakıldığında tek katlı birçok ev göze çarpıyor. Avluda, çeşitli çiçeklerden, Trabzon’da çok güzel yetişen portakal ağacına kadar çeşitli meyve veren ağaçlardan meydana gelen küçük bir bahçe düzenlenmiş; avluya açılan hoş görünümlü evlerin önüne siyah ve beyaz çakıl taşları döşenmiş; bahçe için yer kalmayınca, insanlar yeşile daha yakın olmak için fiçilerin içine portakal ağaçları dikmişler” (Pınar, 1998: 107-108, 112) diye tanımlamasına bakılırsa, yolda giderken gördüğü manzaradan çok hoşlanmadığı halde, karşısına çıkan bahçeyi beğenmiştir.

1869 yılında Trabzon’a gelen Deyrolle’e göre “Trabzon deniz kenarı üzerine bir amfiteatr şeklinde kurulmuştur. Denizden görüntüsü çok güzeldir. Deniz kenarında parlak renkleri ile pitoresk evler sıralanır. Arkalarında portakal ve zeytin ağaçları arasında yarı saklanmış diğer yapılar görünür. Yer yer, yeşillikler arasından zarif mermer sütunlara benzeyen minareler yükselir. Gülen ve iç açan bu tablo ile eski Trabzon kalesi harabeleri ... bir tezat oluşturur” (Deyrolle, Tarihsiz: 53-54). Seyyahın deniz kenarında gördüğü konutlar,

gravürüne de konu olmuştur. Sözkonusu gravürde (Görsel 4), limanı çevreleyen sur çizgisinin üzerindeki burç ve kale niteliğindeki kârgir savunma bölümlerine üstten eklenmiş, ahşap karkaslı fevkanî konut inşaatlarının varlığı dikkat çekmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu tür kullanımlar, kenti çevreleyen sur çizgisi üzerindeki burç ve kulelerin, askerî işlevlerini kaybettiği geç dönemlerde şahıs mülkiyetine geçmiş; bu tür savunma amaçlı binalar da, herhangi bir ek masrafa gerek duyulmaksızın, inşa edilecek konutlar için hazır alt yapı olarak kullanılmıştır. Böylelikle, konutlar, doğrudan sur duvarına oturtulup, eski seğirdim ve merdiven gibi donatılara yeniden işlev verilmekle kalmamış; fakat aynı zamanda, sur duvarlarına oturtulan *eliböğründeler*le çıkmalar oluşturulup, konutun üst katları ahşap dikmelerle denize uzatılarak ek mekânlar elde edilmesi yoluna da gidilmiştir. Böyle bir kullanımda, seğirdimlerin, aynı zamanda, sur çizgisi üzerinde sıralanan konutlar arasındaki ilişkiyi sağlayan bir yol işlevi gördüğünden de bahsedilebilir. Gravürde, iki katlı olarak görülen kârgir konutların, alt katlarında ve denize doğru bakan cephelerinde dört sıra halinde, yan cephelerde ise bir, iki ya da üç sıra halinde düzenlenmiş kepenkli düşey dikdörtgen pencereler ile üst katlarında geniş saçaklı çatıyı destekleyen ahşap dikmelerin varlığı da dikkati çekmektedir. Örtüler, kırma çatılı olup, alaturka kiremitlidir. Seyyahın diğer bir gravürüne (Görsel 5) konu olan çarşıdaki iki katlı kârgir dükkânların zemin katlarındaki ahşap kaplamaların, kentin genelinde yaygın bir uygulama sahası bulup bulmadığı anlaşılmamaktadır.

GÖRSEL 4: Trabzon (V. Usta'dan)

GÖRSEL 5: Trabzon (M.Sevim'den)

Edmund Ollier'in kitabında⁹ yer alan ve kentin bir bölümünü gösteren panoramik gravürde (Görsel 6), birçok seyahatin da kent fizikine dair gözlemlerinde

belirttiği, yamaçlarda teras şeklinde yükselen konutlar açıkça görülmektedir.

GÖRSEL 6: Trabzon (M.Sevim'den)

⁹ E.Ollier'nin "Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War" adlı kitabında (London, 1896) yer alan gravür, *Gravürlerle Türkiye* adlı kitaptan alınmıştır (Sevim, 2002: 211).

1878 yılında kente gelen Henry C. Barkley'in kentin fiziki panoramasına ilişkin tesbitleri ilgi çekicidir: "Sürekli denize meyilli iyi çatıları olan evleri geçerek şehre ulaştık ve Gâvur Meydanı¹⁰ verilen açık bir alanda durduk. Trabzon'un havası Türkiye'deki her yer gibi aydınlıktı. Kent, meyilli arazinin üzerine deniz kıyısına yerleştirilmişti ve dalgalar yükseldiğinde duvarlara çarpıyordu. Arka tarafı ise dik, ama düz zirveli tepelerle kapatılmıştı. Sadece batısında tepelerin olmadığı birkaç bin hektar verimli araziydi ve şehre yakın kesimler bahçeler ve bağlarla bezenmişti. Kenti çevreleyen tepelerin yüzünde birkaç tane gerçekten güzel evler vardı, bir tanesinin İngiliz Konsolosu Mr. Palgrave'in evi olduğu söylendi" (Barkley, 2007: 250-251).

Seyyahların gözlemlerinden ve gravürlerinden de anlaşılıyor ki, kentin topoğrafyası, konut alanının oluşumunda önemli bir etkidir. Bu durum kent'e ilişkin bir fotoğrafta da açıkça görülmektedir (Görsel 7). Bazen, konutların eski kale duvarları ya da burçlar üzerine oturtulduğu gösteren fotoğraflarda tespit edilebilmektedir (Görsel 8). Kentte görülen bu tür bir kullanımın, 19. yüzyılda ve Anadolu'nun genelinde yaygınlaşmış olduğu iddia edilebilir.

GÖRSEL 7: Trabzon (İ. G. Kayaoğlu , Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)

¹⁰ Kente gelen seyyah ve tüccarlar, kentin merkezindeki Gâvur Meydanında yer alan han ve otellerde kalyorlardı. Deyrolle, "Meydan, limana uzak değildir. Bir köşesinde cami, etrafında hanlar, bir Fransız ile bir İtalyan'ın işlettikleri bir otel vardır. Konsolosluklar, gemi acentaları, zengin Rum ve Ermeni tüccarların evleri bu civardadır. Pazarları ve yortu günleri, Trabzon'un Rumları ve Ermenileri en güzel giysilerini ve ziynetlerini burada teşhir ederler" der (Deyrolle, Tarihsiz: 10).

GÖRSEL 8: Trabzon (İ. G. Kayaoğlu , Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)

Sonuç olarak, konutlar, tek ya da iki katlı ve bazen de ticaret sayesinde sermaye birikimi yaratmış varlıklı ailelere ait ve *konak* (Görsel 9) diye nitelendirilebilecek yapılarda üç katlı olup, genellikle bitişik nizamdadır. Konutların yapı malzemesinin, ahşap, kerpiç, taş ve tuğla olduğu anlaşılmaktadır. Konutların, zemin katları taş,

üst katları ise ahşap karkaslı ve araları muhtemelen tuğla, kerpiç ya da taş dolguludur. Kentte kırma ya da beşik çatılı (Görsel 10) konutlar çoğunlukta olup, alaturka kiremitli ve geniş saçaklıdırlar.

GÖRSEL 9: Trabzon (İ. G. Kayaoğlu , Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)

GÖRSEL 10: Trabzon (İ. G. Kayaoğlu , Ö. Ciravoğlu ve C. Akalın'dan)

Kimi konutlarda altı-üstlü iki, üç, dört ve hatta bazı konutlarda beş sıra halinde düzenlenmiş düzey dikdörtgen pencere açıklıklarının yer aldığı tesbit edilmiştir.

Arazi şartlarına bağlı olarak biçimlenen konutlarda, duvarlarla çevrili özel mülkiyet alanlarının varlığı dikkat çekicidir. Seyahatnâmelerdeki ifadeler kadar, gravürler de, konut dediğimiz sivil mimarlık örneklerinin, kentsel mekân içinde bahçeleriyle birlikte var olmaları önemlidir; böylelikle, kent fiziğini oluşturan tarihi binaların çevresinde kümelenip, giderek kendiliğinden bir doku oluşturan mahalleler ve bu mahallelerde çevrenin yeşiline karışan, tek ya da çok katlı, düz ya da kırma çatılı ve alaturka kiremit örtülü kârgir konutları bulunan, kısacası, doğal çevre ile kent fiziğini birleştiren anlamlı bir kentsel dokunun varlığından bahsedilebilir.

Bu çalışmada, 19. yüzyılın gravürleri eşliğinde, Trabzon kenti konutlarına ilişkin bazı saptamalar yapılmaya gayret edilmekle birlikte, sözkonusu gravürlerin yine de bir fotoğraf duyarlığı yansıtmadığına, dolayısıyla, kimi hallerde, gravürlere konu olan yapıların, gerçekte 19. yüzyıl kent fiziği ortamında var olan konutla ne ölçekte örtüştüğünün bilinmezliğine de işaret etmek durumundayız. Her ne kadar, fotoğraflarla desteklendiği durumlarda, gravürün gerçekte olan ilişkisini anlamak mümkün olmaktaysa da, kenti uzaktan ve fizik panorama halinde gösteren tasvirlerde, uzaklaştıkça ayrıntıların önemini kaybettiği ve genel karakteristikleri belirlenebilse bile, yine de yapı elemanlarına yönelik gerçekçi tanımlar yapılmasının mümkün olmadığı itiraf edilmelidir; çünkü, bu tür görsellerin genel amacı, konutu bütün

ayrıntılarıyla vermek değil, esasen bir *kent ve konut algısı* yaratmak olduğu bellidir.

Osmanlı coğrafyası, kentler, anıtlar, portreler, üretim ve daha pek çok konuda bilgi edinilebilecek değerli birer kaynak niteliğindeki seyahatnâmelerin, henüz bütün yönleriyle sistematik ve analitik bir değerlendirmeye tâbi tutulmadığı, hattâ önemlice bir bölümünün de henüz günümüz Türkçesine çevrilmemesi, şüphesiz, Osmanlı çağı maddi kültürü ve tarih-yazıcılığı adına hâlâ büyük bir eksiklik olarak önümüzde duruyor. Osmanlı çağının kapsamlı bir maddi panoramasını ortaya koyacak bu tür bir çalışmanın, büyük bir merak ve ilgi alanı haline dönüşerek, yakın bir gelecekte, bir *çeviri seferberliği* halinde tamamlanması ve toplumun geniş bir kesimine ulaşması umut edilmelidir.

KAYNAKÇA

- BARKLEY, H. C. (2007), **Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk**, Çev: N. Demir, İstanbul.
- DAĞLI, Y., KAHRAMAN, S. A. (2011), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 1.Cilt-2.Kitap, İstanbul.
- DEMİRCİOĞLU, İ. H. (2004), "Alfred Billiotti'nin Raporuna Göre 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'daki Konsoloslukların Yıllık Geliri", **Atatürk Dergisi**, Cilt: 4, Sayı:1, Erzurum s. 95-105.
- DEYROLLE, T. (Tarihsiz), **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a**, Çev: R. E. Koçu, İstanbul.

FALLMERAYER, J. P. (2002) , **Doğu'dan Fragmanlar**, Çev: H. Salihoğlu, Ankara.

Jules Laurens'ın Türkiye Yolculuğu Sergi Kataloğu (1998), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

KAYAOĞLU, İ. G., CIRAVOĞLU, Ö., AKALIN, C. (1997), **Bir Tutkudur Trabzon**, İstanbul.

KINNEIR, J. M. (1818), **Journey Through Asia Minor, Armenia And Koordistan, In The Years 1813-1814**, London.

_____.(2006), **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In The Years 1813-1814**, London.

MORNAND, F. (1854), **Tableau Historique, Politique et Pittoresque de la Turquie et de la Russie**, Paris.

NEMLİOĞLU, C. (2005), **Görsel Belgelerde Trabzon**, İstanbul.

OLLIER, E. (1896), **Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War**, London,

ÖKSÜZ, M. (2006), **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Trabzon.

PINAR, İ. (1998), **19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir.

SEVİM, M. (2002), **Gravürlerle Türkiye In Gravures V**, Ankara.

TEKELİ, İ. (2005), "Osmanlı İmparatorluğunda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, Cilt-II, İstanbul.

TEXIER, C. (2002), **Küçük Asya**, Çev: A. Suat, Birinci-İkinci-Üçüncü Cilt, Ankara.

USTA, V. (1999), **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, Trabzon.

YAZICI N. (Fall 2008), "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol. 1, Issue: 5, Ordu, s. 943-959.

YILMAZ, Ö.(Spring 2009), "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması Ve Trabzon", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı, Vol. 2, Issue: 7, Ordu, s. 359-382.

WALPOLE, F. (1851), **The Ansayrii and the Assassins: With Travels in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh**, Vol. II, London.